

УДК 281:2-522]:008(=512.19)

Куцан О. В.

АЗІЗ ЯК ЧАСТИНА КУЛЬТОВОЇ ТРАДИЦІЇ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО СУФІЗМУ

Матеріал присвячено азізам (святим місцям для поклоніння), що розташовані на території Кримського півострова. Стаття піднімає питання щодо необхідності дослідження цього поняття через окреслення проблематики вивчення зниклих та збережених азізів, що є пам'ятками суфійської історії.

Ключові слова: азіз, суфізм, культове місце кримськотатарської культури.

Крим є однією з тих українських земель, де історія багата на пам'ятки різних епох та культур. Через Крим упродовж багатьох віків проходили різні народи: киммерійці, таври, скіфи, греки, сармати, вірмени, алани, готи, гуни, болгари, хазари, а також залишки численних кочових і напівкочових племен. Деякі групи, «уламки» цих етнічних спільнот, осідали в Криму. Дослідження історії цих культур є важливим завданням для сучасної української культурології. Зокрема, ретельного дослідження потребує культура кримськотатарського народу. Це стосується і його побутової сфери, і духовної спадщини. Зокрема, можна виокремити проблему культової архітектури та культу святих, що проявляється у такому явищі, як азіз (святе місце для паломництва).

Сьогодні науці відомі свідчення про понад 130 кримських азізів – як тих, що збереглися, так і тих, що зникли. Далі ми прагнемо лише звернути увагу на ті азізи, які мають стосунок до суфізму. Оскільки тема дуже широка, автор зосереджує свою увагу на першочерговому розгляді групи цих пам'яток, аби виокремити напрями для їх вивчення.

Актуальність дослідження зумовлено відсутністю як в Україні, так і за кордоном спеціальних культурологічних розробок, присвячених зазначеній темі, а також недостатністю наявних матеріалів, які мають не системний, а розрізнений характер. Нині дослідження цієї теми вже набуло не лише традиційно-академічного, а й суспільно-політичного значення, зважаючи на історичне сусідство з мусульманськими країна-

ми й наявність певної частини населення, що безпосередньо пов'язана з ісламом. Автор поставив собі за мету дослідити азізи як групу пам'яток кримськотатарської культури, що розкривають культурно-релігійні традиції цього народу.

Култ святих, який у Криму набув форми поклоніння святим місцям (азізам) – одна зі сфер безпосереднього впливу суфізму [9, с. 173]. Цікаві залишки старовини, азізи – гробниці святих, розвалини стародавніх монастирів або просто відомі місця релігійного поклоніння – свято шанувались, як мусульманським, так і християнським населенням півострова. Нас у цьому дослідженні цікавлять лише азізи мусульманські.

З найвідоміших у Криму можна особливо відзначити свідчення про вісім священних місць або гробниць (на жаль, жодне з них не збереглося донині), серед яких азіз Інкерманський (Інкерман азіз) посідає чільне місце. Могила похованого тут святого розташована на горі, над Інкерманським монастирем, оточена з усіх боків невисокою простою стіною, «нестародавньої кладки» [3, с. 214]. Ім'я святого не відоме, легенда про нього забута. На вшановування Інкерманського азіза збиралися у вересні. Деякі паломники відвідували цей азіз і в іншу пору року.

Другий азіз – Косьма-Дем'янівський, або азіз цілющої води (Саглик-су азіз). Могили цього святого вже не існує; вважається, що з неї була цілюща вода. Хворі, що приходили по допомогу до азіза, купались у цілющому джерелі, отримуючи зцілення або полегшення від різних хвороб, особливо від лихого ока, меланхолії, «душевної

тісноти» [3, с. 214], як висловлювались тогочасні кримські татари. Азіз Косьми-Дем'янівського джерела і свята могила над давнім монастирем Інкерманським можливо вказують на те, що греки, які прийняли іслам, зберегли пам'ять про справдану пошановувані місця і привчили решту населення до такого самого шанування, хоч і в зміненому, ісламізованому вигляді [3, с. 215].

Третій і четвертий азизи були в Бахчисараї: у передмісті Азіз (Азізлер) та у верхній частині міста, в лощині, навпроти Чуфут-Кале. Ім'я святого, якому присвячено перший азіз, – Мелек Гайдер. Він покоїться в мавзолеї (дюрбе) і відрізняється тим, що, за легендою, зцілює від укусу отруйних гадів [2, с. 458]. Ім'я другого – Газі Мансур. Обидва святі за походженням араби, сподвижники Пророка. У легенді йшлося про те, що вони були поранені в боях за віру, прискакали на дивних конях на Зелений півострів (Крим) і тут були поховані. Вони знали, що після них до Криму прийдуть мусульмани і дивним чином відкриють місцезнаходження їхніх могил. Дійсно, так і сталося: коли до Криму прийшли перші мусульмани із Золотої Орди і заснували Старий Юрт, то шейх ордену накшбандійє¹, що був серед них, вказав їм місце могили Мелек Гайдера [5, с. 249–252]. Пізніше один із благочестивих ханів спорудив над цією могилою прекрасний мавзолей із мармуровими прикрасами [3, с. 215]. Могили святого Газі Мансура упізнали і відкрили шейхи Халіль і Рамазан, які прибули для цього до Криму з Бухари. Поважний шейх Рамазан, який жив у далекому Мавераннахрі, кілька разів бачив уві сні лощину біля Чуфут-Кале і за навіюванням святого відшукав місце поховання Газі Мансура, сподвижника Пророка. Шейх побудував тут текіє (центр суфійського ордену, обитель; первинне значення – трапезна). Після смерті його поховали тут само мюріди (учні; наймолодший ступінь у суфійській ієрархії) [8, с. 129]. За могилами святого і перших двох шейхів доглядали. Ці азизи привертати богомольців у будь-який час року і допомагали за будь-якої біди, даючи тому, хто молиться, сили та утіху. Ці два азизи загальномусульманського походження; інші чотири були визнані місцевими, національними подвижниками.

Кирк Азіз (сорок святих) лежить на половині шляху від Сімферополя до Карасубазара при с. Кая-Асти. Загальна могила розташована на

верхівці гряди гір, у великій печері. Ці сорок шахідів (від араб. «свідок» – той, що загинув за віру) полягли на війні [2, с. 409]. Від інших азізів вони відрізнялись даром зцілення від різних хвороб, особливо від божевілля. За цими могилами наглядав особливий шейх.

Азіз Салгір-Баба (Старець салгіра) покоїться на околиці Сімферополя. Могила ще у ХХ ст. була добре збережена завдяки тому, що її вартував дєрвіш. Салгір-Баба позбавляла тих, хто молився, головним чином від лихоманки.

Третій азіз із цієї групи був біля Мойнакського солоного озера, в Євпаторії. Могила цього невідомого святого була відмічена великою кількістю каменів і перебувала у поганому стані. Паломники, помолившись Аллаху біля святої могили, діставали зцілення від різних виразок і висипів. Вони здійснювали в чудодійній воді Мойнака повне обмивання і потім, зробивши абдез (обрядове омовіння), вимовляли звичайну молитву [2, с. 494].

Четвертий відомий азіз розташований на південному березі Чорного моря в м. Гурзуфі, неподалік генуезьких розвалин, на шляху в Суук-Су. Назва його невідома, його знайшли 150 років тому. «Ханум А., мешканка Гурзуфа, захворіла на сильний нервовий розлад і поїхала до Бахчисарая лікуватися молитвами Азізського шейха, вартового могили Мелек Гайдера» [3, с. 216]. Бахчисарайський шейх допоміг хворій, однак сказав їй, що не було потреби їхати аж до Бахчисарая, оскільки на кладовищі Гурзуфа покоїться «великий святий». Повернувшись додому, жінка повідомила про це місцевого муллу та обіцяла облаштувати могилу азіза як слід, якщо можливо буде встановити її місцезнаходження. Мулла був гарним мусульманином. Він задумався над цим завданням і почав уночі спостерігати за кладовищем. Молитовні пошуки не залишилися без успіху: добрий мулла в темні ночі тричі бачив «священне світло» (нур), що виходило з одного й того самого місця. Таким чином знайшли святу могилу. Ця жінка спорудила огорожу навколо неї, і почалося її шанування. Останнє особливо посилювалося після такого випадку: повз азіз проходила п'яна людина і нещадно ляялася. Порівнявшись з могилою, вона раптово замовкла і впала. Виявилось, що у неї відняло мову та ноги.

Цю могилу охороняв дєрвіш, який жив на подаяння паломників. Вона допомагала від різних хвороб, коли лікарі виявлялись безсилями.

Відомий сімферопольський азіз Салгір-Баба перекази пов'язують із особою шейха, який жив у Акмесджиті (Ак-Мечеті, Сімферополі) у першій половині XVII ст. Нагадаємо про існування ще наприкінці XIX ст. обителі ордену накшбандійє. Евлія Челебі згадує у «Книзі подорожі»

¹ Епонім братства походить від назви ремесла вишивальників. Середньоазійська містична школа спочатку відома під назвою хваджаган і на першому етапі своєї діяльності пов'язана з Йусуфом ал-Хамадані (пом. 1140) та Абд аль-Халіком ал-Гіджувані (пом. 1179), але в подальшому її асоціювали з іменем Бахааддіна Мухаммада ан-Накшбанді (пом. 1389). Невід'ємною частиною накшбандійського вчення є вісім принципів духовної поведінки та підтримка «тверезого» духовного стану разом із приховуванням від оточуючих свого благочестя.

святі місця – могили Кемалю Ата і Чабана Ата (свята могила ще одного шейха Кемалю Баба розташована на верхівці г. Святої в околицях Коктебеля), в Кафі – Тапчу Баба, шейха Ефенді Султана, Дамада еф, шейха Баба, шейха Ебу Бекр (остання – можливо, могила Такиюддіна Ебу Бекра) [8, с. 82–84]. Про цілу низку могил шейхів, що були популярними як азизи, зазначає й відомий дослідник Кондараки [6, с. 60]: в Бахчисарайі могили святих Сеїт Мемеда ерена та шейха Мехмеда ефенді, який, за переказом, ніколи не спав, святе місце «Уч азіз» (трьох святих) у селищі Ефендікой (тепер – с. Айвоє Бахчисарайського р-ну) [8, с. 25]. Мавзолей, в якому колись були могили трьох шейхів місцевої дервіської обителі – одного з «чотирьох вогнищ» (цілком імовірно, того, про який згадує Е. Челебі в «Книзі подорожі»), – зберігся і до нашого часу. Могила шейха у ще одному з «чотирьох вогнищ» – с. Чоюнча (тепер с. Врожайне Сімферопольського р-ну) – комплекс зараз не існує. На мальовничому пагорбі поруч із с. Отузи (тепер Шебетівка), за свідченнями О. Акчокрала [1, с. 5], у 1920-х рр. були могили двох святих – шейхів XIV ст. Якуба

Коневі (Конійського, пом. 1328) та Хаджі Ях'я бін Мухаммеда Іракі (Іракського, пом. 1380). Сім могил, свого часу відомих як могили святих азизів, у с. Еділер Ташли Шейх-елі (ще в одному з «чотирьох вогнищ») також належали шейхам – наставникам місцевої суфійської обителі. Комплексу, як і всього села, тепер уже немає [7, с. 22].

Отже, ми бачимо, що азіз і досі залишається культовим місцем, посідає важливу позицію в культурі кримських татар. Однак останні дослідження засвідчують зміни, що сталися в релігійній свідомості, і це чітко простежується на ставленні до культових пам'яток, таких як азизи. Вони вже не є місцями поклоніння, але залишаються невід'ємною складовою кримськотатарської історії. Звичайно, обсяг матеріалу не дає можливості дослідити це явище культури детально, втім, ми і не ставили перед собою такого завдання. Важливо було продемонструвати, скільки об'єктів культури потребують ретельного вивчення. І ми бачимо, що проблематика культових святих місць Криму є актуальною для науковців.

Література

1. Акчокрала О. Старо-кримські надписи (по раскопкам 1928 г.) / О. Акчокрала // Оттиск из «Известий Таврического общества истории, археологии и этнографии». – Симферополь, 1929. – Т. III (60). – С. 3–15.
2. Баранов Х. К. Арабо-русский словарь / Х. К. Баранов. – М. : Издатель Валерий Костин, 2001. – 944 с.
3. Гаспринский И. Крымские азизы / Исмаил Гаспринский // Восточный сборник Общества русских ориенталистов. – СПб., 1913. – С. 214–217.
4. Киришко М. І. Іслам в Криму: релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу / М. І. Киришко. – К. : Світогляд, 2005. – 300 с.
5. Кныш А. Д. Мусульманский мистицизм / А. Д. Кныш. – М. – СПб. : ДИЛЯ, 2004. – 464 с.
6. Кондараки В. Х. Универсальное описание Крыма / В. Х. Кондараки. – СПб., 1875. – Ч. 1. – 249 с.
7. Марков Е. Л. Очерки Крыма: Картины крымской жизни, природы и истории / Е. Л. Марков. – Симферополь : Таврия, 1995. – 543 с.
8. Челеби Э. Книга путешествия / Эвлия Челеби ; [пер. и ком. Е. В. Бахреского]. – Симферополь : ДАР, 1999. – 144 с.
9. Шевляков М. В. Крымская Азия (Бахчисарайские впечатления) / М. В. Шевляков // Исторический вестник. – СПб., 1909. – Т. СХVII. – С. 173–184.

O. Kutsan

AZIZ AS THE PART OF WORSHIP OF HOLY PLACES IN CRIMEAN TATAR SUFISM

This study is devoted to azizes (holy places for worshiping) that located on territory of Crimean peninsula. The article is raised a point about necessity studding of this conception and problems of researching disappeared and extant monuments of sufi history.

Keywords: aziz, Sufism, place of religious worship of Crimean Tatar culture.

Матеріал надійшов 16.04.2011